

חוק שירות המילואים - מהות ומשמעויות

יונת ריין-ספיר

כללי

במשך שנים ארוכות היה שירות המילואים בישראל בליבת הקונסנזוס הציבורי במסגרת המעמד ההגמוני של צה"ל בחברה. עם זאת, מאמצע שנות ה-80 של המאה הקודמת חלו שינויים רבים במאפייני השירות במילואים, ויש שיאמרו שהחלה דעיכה במעמדו החברתי של המערך. בעיות שונות סביב השירות במילואים הצטברו באותה התקופה, עד שבאמצע שנות ה-90 הן זכו להגדרה "משבר המילואים"¹ – ביטוי שרווח מאוד בשיח הציבורי בישראל באותם הימים. ב-2008, לאחר שהתקבלו כמה חוקים נקודתיים ותיקוני חקיקה שעסקו בסוגיות הנוגעות לשירות במילואים, נחקק חוק שירות המילואים, התשס"ח – 2008 (להלן: "חוק המילואים"). החוק הזה הוא נקודת מפנה ביחסים שבין צה"ל לבין משרתי המילואים.²

כדי לעמוד על משמעויות החוק למערכת היחסים ההדדית שבין הצבא לחברה מוצגים כאן בקצרה עיקרי חוק המילואים והשלכותיו האפשריות. הבנה של מרכיבי החוק ושל החידוש שהחוק מביא בעצם הופעתו תעשיר את השיח של כל מי שמבקשים לבחון ולהבין את השינויים המתרחשים במערך המילואים.

בחוק המילואים הוסדרו לראשונה בחקיקה ראשית נפרדת רוב הנושאים הקשורים למערך המילואים ולשירות בו. לפני חקיקת החוק עוגנו ענייני המערך ב"חוק שירות הביטחון" (על גלגוליו השונים), המסדיר את כל סוגיות השירות בצה"ל. כלומר, 60 שנים לאחר ייסוד צה"ל ומערך המילואים הוחלט להפריד בין החקיקה העוסקת במערך הסדיר לבין החקיקה העוסקת במערך המילואים.³

בהמשך המאמר מוצגים החידושים המרכזיים המצויים בחוק המילואים, ומושם דגש על ההיבטים החוקיים-משפטיים שבו ועל תפקידה של המדינה בהסדרת יחסי הצבא והחברה בישראל. כמו כן מובא בו דיון על ההשפעות העתידיות שצפויות להיות לחוק על היחסים שבין הצבא לחברה, על מקומו של מערך המילואים בחברה ועל אופן ההפעלה והתפקוד שלו. לבסוף, נסקרות כמה מגבלות של החקיקה ושל יישומה כיום.

מבנה החוק

הסעיף הראשון בחוק המילואים מציג בפנינו את מטרות החוק על רכיביו השונים: הגדרה של מערך המילואים, מנגנוני הקריאה לגיוס, החובות והזכויות של המשרתים והוקרתם.

"מטרתו של חוק זה להגדיר את מבנה מערך המילואים של צבא הגנה לישראל, כשירותו ומטרותיו, וכן את המתווה לקריאה לשירות מילואים ואת חובותיו של חייל המילואים וזכויותיו, והכול תוך ראיית מערך המילואים כחלק בלתי נפרד מצבא הגנה לישראל המהווה נדבך מרכזי שעליו נשען הצבא לצורכי ביטחון המדינה ותוך ראיית הנמנים עם מערך המילואים כתורמים תרומה ייחודית למדינת ישראל".⁴

בתוך "סעיף המטרה" הכללי הזה מצויים שלושה מרכיבים מרכזיים המשלבים בין שימור החקיקה הקיימת לבין הוספת חידושים משמעותיים: המרכיב הראשון משמר ומעדכן את מסגרת הכללים המגדירה מהו שירות המילואים בישראל; המרכיב השני כולל חידוש משמעותי: מנגנוני פיקוח ואכיפה של המדינה על מערך המילואים; המרכיב השלישי מייצר מסגרת מדינתית סדורה של מתן הוקרה ותגמול למשרתים במילואים. כאמור, הרכיב הראשון הוא הגדרת אופיו של שירות המילואים. בטרם נחקק חוק המילואים נכללה מסגרת הכללים הבסיסיים של מערך המילואים בפרק ד של "חוק שירות הביטחון [נוסח משולב], התשמ"ו (1986): "חובת השירות במילואים, משך השירות השנתי, קריאה לגיוס בשגרה ובחירום והגבלות אזוריות שונות על אנשי המילואים". יסודות הפרק הזה הועברו לחוק המילואים, והם השלד של החוק החדש. עם זאת גם בשלד הזה הוכנסו כמה שינויים לעומת גרסתו הישנה: עודכן מודל הקריאה לשירות (נקבע מספר ימים מרבי לפרק זמן של שלוש שנים), והופחת המספר המרבי של ימי השירות המותרים (מידת ההפחתה – בהתאם לתפקיד).

ניתן לראות את הרבדים החדשים האלה בחוק החדש. סעיף 7 מגדיר כי בתקופה של שלוש שנים ניתן לזמן לשירות מילואים באופן הבא: עד 54 ימים לחיילים שאינם קצינים או מפקדים; עד 70 ימים למפקדים שאינם קצינים; עד 84 ימים לקצינים. כמו כן נקבע בתיקון עקיף לחוק שירות הביטחון כי גיל הפטור ממילואים יוקדם באופן דיפרנציאלי: עד גיל 40 לחיילים שאינם קצינים, עד גיל 45 לקצינים ועד גיל 49 לבעלי תפקידים מיוחדים. באמצעות שני הסעיפים האלה הוקטנה באופן ניכר אוכלוסיית המשרתים במילואים, והופחת מספרם של ימי השירות השנתיים למשרתים (אף שישנן חריגות מהמכסות האלה, בעיקר בקרב קצינים ובעלי התפקידים המיוחדים).

הרכיב השני הוא החידוש המשמעותי ביותר בחוק: בנייה של מנגנוני פיקוח פרלמנטריים וממשלתיים על פעולות צה"ל הנוגעות למערך המילואים. סוגיית הפיקוח

המדינתי קשורה קשר הדוק לשינוי במעמדו של הצבא במדינה דמוקרטית. בספרות המחקר נטען כי צבאות מערביים, וצה"ל בכללם, נהנו באופן מסורתי מאוטונומיה ארגונית ותפקודית.⁵ עם זאת, במהלך המחצית השנייה של המאה ה-20 החלו הצבאות לאבד מהאוטונומיה שלהם.⁶ בבריטניה, למשל, ניכר הדבר בעיקר בירידה באוטונומיה המשפטית של הצבא, והוא נחשף למעורבות הולכת וגדלה של עורכי דין אזרחיים. בישראל הציגו סטיוארט כהן⁷ ויורם פרי⁸ סדרה של תחומים צבאיים שבהם הופרה האוטונומיה של צה"ל. הם העלו סיבות שונות לתהליך הזה, ובהן שינויים במבנה הצבא, אובדן הבלעדיות של הצבא על הידע הביטחוני, דעיכת המקצוע הצבאי, התמורות באופי העימותים הצבאיים והשינויים בחברה הישראלית. בין היתר הם הראו כיצד החל משנות ה-80 של המאה הקודמת הלכה וגברה המעורבות האזרחית של הורי החיילים בנעשה בצה"ל, וכן גברה המעורבות של הפוליטיקאים בו. אלה העצימו את אחיזתם בצבא והגבירו את הפיקוח האזרחי עליו. לצד אלה החלו גם בתי המשפט באותה העת לעסוק באופן הולך וגובר בתחומים שעד אז היו באחריות הבלעדית של הצבא. כך, למשל, בג"ץ דן בסוגיות של שיבוץ חיילים ביחידות שונות (למשל, שירות נשים בתפקידים מסוימים), עסק בחקירתן של תאונות אימונים (מעבר לחקירת מצ"ח) ומתח ביקורת על החלטות שונות של הצבא.

חקיקת חוק המגדיר ומסדיר את כלל פרטי השירות במילואים – לאחר שנים ארוכות שבהן ענייני המערך הוסדרו בתקנות פנים-צבאיות – היא ביטוי משמעותי להפחתת האוטונומיה הצבאית. יתר על כן, בחוק החדש קיבלה המדינה תפקיד דומיננטי בהסדרת המבנה של מערך המילואים והטילה על עצמה להיות המפקחת האחראית על הנעשה בו. למעשה, סמכויות רבות שהיו נתונות באופן בלעדי בידי צה"ל הופקעו ממנו והועברו לפיקוחן ולאישורן של הכנסת ושל הממשלה. מערכת היחסים הביטחולית שהייתה בין צה"ל לבין משרתי המילואים הפכה למשולש יחסים שצלעותיו הן המדינה, הצבא והחברה (המשרתים). במשולש הזה כל צלע תלויה בשתי הצלעות האחרות ונסמכת עליהן.

הפיקוח מוסדר בחוק בשני רבדים: בראשון נקבע כי על צה"ל להגדיר את היקף הכוחות הדרושים לו במילואים לצורך מילוי משימותיו, את רמת כשירותם ואת המטרות שלשמן מותר לגייס לשירות מילואים. ברובד השני מוסמכות הממשלה והכנסת לפקח על ההגדרות האלה של צה"ל ועל הנעשה במערך המילואים. הממשלה היא הגוף שעל פי החוק מאשר מדי שנה את היקף המערך ואת כשירותו וכן היא מאשרת את הקריאה לגיוס חירום. נוסף על כך מקבלת ועדת החוץ והביטחון סמכויות פיקוח על החלטותיהם של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל בעניינים האלה ובנוגע לחריגה מהגדרות החוק בנושאים כמו מטרות הגיוס, משך השירות, גיל הקריאה לשירות וקריאה למילואים בעת חירום. ניתן למצוא את שני הרבדים האלה בסעיפי החוק השונים.

סעיף 3 בחוק מתייחס להיקף המערך ולרמת הכשירות הנדרשת. עניינו של סעיף 6 הוא מטרות השירות. בסעיפים האלה וכן בסעיף 7 (העוסק במספר ימי השירות בכל שלוש שנים) ובסעיפים 8 ו-9 (העוסקים בגיוס בעת חירום) מוסמכת הממשלה לאשר את ההמלצות ואת ההחלטות של שר הביטחון ושל הרמטכ"ל בתחום המילואים.

הרכיב השלישי והאחרון בחוק נוגע למיסודה של מסגרת ההוקרה והתגמול הפורמליים למשרתי המילואים. כדי להבין את משמעות הרכיב הזה יש להבין את השינוי באופן שבו נתפסים צה"ל ומערך המילואים בחברה הישראלית וכן את השינוי במעמד המשרתים. לאורך שנים ארוכות נהנה צה"ל ממעמד הגמוני בחברה,⁹ אך זה הלך ונסדק החל ממלחמת יום הכיפורים¹⁰ עבור דרך מלחמת לבנון הראשונה¹¹ וכלה בשנות ה-90 של המאה הקודמת.¹² כל עוד נהנה צה"ל ממעמד הגמוני מילא מערך המילואים תפקיד מיוחד של כלי המאחד את חלקי החברה מסביב לאתוס משותף.¹³ אולם ככל שהחברה הישראלית הלכה וזנחה את האתוס המשותף ואימצה את הערכים המערביים המתחרים של אינדיבידואליזם, כך הפך צה"ל פחות ופחות ל"צבא העם", והדבר בא לידי ביטוי באופן הבולט ביותר בירידה במעמדו של מערך המילואים. יש חוקרים הסבורים כי השינויים האלה הביאו לפגיעה בשורש המחויבות לשירות למען הכלל ולירידה במעמד השירות¹⁴ (עם זאת, מהמחקרים של מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל עולה כי אין במהלך השנים ירידה של ממש במוטיבציה לשרת).

השינוי במעמד השירות במילואים הביא לתמורות גם בציפייה לתגמול בעבור השירות. על פי החוק, התגמול הניתן בעבור שירות המילואים מיועד להיות פיצוי (חלקי) על אובדן ההכנסה הנגרם בשל השירות.¹⁵ אולם בפועל, לאורך השנים, ניתנו תגמולים נוספים, בעיקר סמליים, בעבור השירות שאינם בגדר פיצוי. גיל לוי מאפיין את יחסי החברה-צבא בישראל לפי מודל "המשוואה הרפובליקנית":¹⁶ האזרחים ממלאים את חובתם למדינה ומשרתים בצבא למרות הסיכון הכרוך בכך ובתמורה זוכים לתגמולים סמליים וחומריים.

את התגמולים הסמליים הניתנים על השירות בצה"ל מסביר לוי באמצעות המונח "המירות". הכוונה היא להמרת ההשקעה וההקרבה בזירה הצבאית ליתרונות בזירה האזרחית. לטענתו, עד לשנות ה-80 של המאה הקודמת ההמירות בעבור שירות המילואים הייתה סמלית בעיקרה. שירות במילואים, ובמיוחד התנדבות לתפקידי פיקוד, הקנו הטבות ונקודות זכות בעולם האזרחי (למשל העדפה בשוק העבודה). עם השינוי במבנה השוק ובערכים החברתיים וכן בעקבות שינוי דמוגרפי בהרכב המשרתים בצה"ל ירד בהדרגה ערכן של ההטבות הסמליות. וככל שפוחתים התגמולים הסמליים, כך עולה הדרישה להעלאת התגמולים החומריים. כאשר ערך השירות כשלעצמו אינו מספק, והתגמול הסמלי אף הוא נשחק, מתחזקת התפיסה שלפיה השירות במילואים הוא נטל שאינו "משתלם" בעולם הערכים החברתי, ויש לפצות על כך באופן מערכתי.

ניתן לראות כי מי שחוקקו את חוק המילואים ב־2008 הפנימו את השינוי בסולם הערכים בחברה ובשיח הערכי על שירות המילואים וקבעו למשרתים תגמולים חומריים והוקרה ממסדית משלימה.

הגדלת הפיצוי הכספי ומתן תגמול חומרי בעבור השירות במילואים מופיעים בשלושה סעיפים שונים. סעיף 34 הוא למעשה תיקון עקיף לחוק הביטוח הלאומי, ולפיו יוגדל הפיצוי המינימלי בעבור שירות במילואים משכר המינימום ל־68% משכר הבסיס במשק. התיקון הזה הגדיל לחיילי מילואים רבים את התשלום הכספי שהם מקבלים בעבור השירות. נוסף על כך, בסעיפים 18 ו־19 מוגדרים תגמולים כספיים נוספים שמיועדים למשרתי מילואים העוברים על מכסה מסוימת של ימי מילואים. התגמול המיוחד בסעיף 18 ניתן כבר ב־1998, בראשית המאבק הציבורי בעקבות משבר השירות במילואים. התגמול הנוסף לפי סעיף 19, המשולם על ידי רשות המיסים, התווסף עם חקיקת חוק המילואים ב־2008.

לצד אלה – וכדי לפצות על אובדן הערך הסמלי שניתן באופן בלתי רשמי בעבור השירות – מסדיר חוק המילואים הוקרה ממסדית הכוללת העדפה של משרתי המילואים בתחומים שונים. סעיף 20 בחוק המילואים מאפשר לממשלה ולגופים ציבוריים לתגמל את חיילי המילואים ולהעדיף אותם על פני אזרחים אחרים באופן שלא ייחשב לאפליה אסורה. לסעיף הזה מתווסף סעיף 21, שלפיו יש למנות ועדת שרים מיוחדת שתפקידה לדאוג לתגמולים בעלי ערך כלכלי וחברתי בעבור משרתי המילואים. ההערכה הציבורית מופיעה באופן המובהק ביותר בסעיף 22, שבו נקבע יום הוקרה לאומי למערך המילואים. היום הזה מצוין מדי שנה בכנסת, במוסדות המדינה ובכלי התקשורת. למעשה, על פי החוק, השירות במילואים הוא חובה אזרחית, אולם מחוק המילואים משתמע שהמדינה רואה בו תרומה מיוחדת, סמלית־התנדבותית.

לסיכום, חוק המילואים כולל את מרב הסוגיות הנוגעות לשירות המילואים וכן הוא מייצר תיקונים עקיפים בחוקים משיקים. החוק הופך את המדינה לגורם משמעותי ביחסים שבין הצבא לחברה ולאחראית לנעשה במערך המילואים. כמו כן ממסדת המדינה מנגנוני תגמול והוקרה למשרתי המילואים כדי לפצות על אובדן ערכו הסמלי של השירות.

המשמעויות העתידיות של חוק המילואים

בפרק הזה מורחב הדיון בחוק המילואים: נבדקות המשמעויות האפשריות של החקיקה על מערך המילואים ועל היחסים בין החברה לצבא, וכן מוצגות בו מגבלות אימננטיות של החקיקה.

העצמת שיח התגמול

להעלאת ערך השירות במילואים באמצעות הגדלת הפיצוי והרחבת התגמולים עשויה להיות השפעה מרחיקת לכת על מודל המילואים. הרציונל של מבנה צה"ל, המושתת על צבא סדיר קטן ובצידו מערך מילואים גדול המוכן לעת פקודה, מבוסס על הרצון לאזן בין צורכי הביטחון לצורכי המשק. המודל הזה מאפשר להחזיק בכוח צבאי גדול במחיר נמוך יחסית.¹⁷ ככל שהתגמולים בעבור השירות הופכים למשמעותיים יותר, כך הם מייקרים את עלות החזקתו של המערך ומשפיעים על יכולת ההפעלה שלו ועל כדאיות המודל. כל אלה עלולים להביא לשינוי המודל בפועל בשטח לפני שהדברים מוכרעים בהליך סדור שמקיימים מקבלי ההחלטות.

נוסף על כך, כפי שהוצג לעיל, משטר התגמולים הוא אחד העקרונות המארגנים של יחסי החברה והצבא בישראל, המושתתים על איזון שבין ההשקעה לתגמול המצופה בעבודה – סמלי או חומרי. חוק המילואים העצים את התגמול החומרי, בעוד ההשקעה של אנשי המילואים לא בהכרח גדלה בהתאם (ואולי אף קטנה בעקבות ההפחתה המשמעותית בימי המילואים). ניתן לראות ששיח התגמול הולך ומתעצם והופך להיות מרכיב דומיננטי יותר ויותר במערכת היחסים. כך, התגמולים וההטבות המקסימליות של היום יהפכו למינימום המצופה בעתיד – אז יידרשו הגדלה נוספת של התגמול והרחבת סל ההטבות. התוצאה היא שהמחויבות לערך השירות מומרת בשיח כלכלי העוסק בגובה התגמול המגיע לחייל בעבור השירות. משמעות הדבר: היחסים כבר אינם מושתתים רק על הזהות במטרות ועל המחויבות לשרת את המדינה, אלא נוסף רובד משמעותי של מקסום התועלות האישיות מהשירות.

"אזרח" מערך המילואים

ההחלטה להסדיר בעיות שונות של מערך המילואים באמצעות חקיקה מעבירה את מרכז הכובד של הטיפול במערך הצבאי לזירה האזרחית. מערך המילואים מצוי בבסיסו במתח שבין האזרחות לצבאיות ובמעבר מתמיד בין העולמות.¹⁸ כאשר נבחר כלי הסדרה אזרחי שבו מובנה מנגנון פיקוח מדינתי על מערך המילואים, מועצם הרובד האזרחי של השירות במילואים. כך, סוגיות שהיו מצויות באופן טבעי בין איש המילואים ליחידתו ונותרות במסגרת הצבאית, מוצאות כיום החוצה לדיון ולטיפול אזרחיים. במילים אחרות, ישנה הפקעה של סמכויות מהמערכת הצבאית למערכות האזרחיות-ממשליות.

מגבלות יישומיות בכלי החקיקה

ישנן כמה מגבלות אימננטיות בהחלטה להסדיר סוגיות מילואים בחקיקה. ראשית, ישנה מגבלה על היקף החקיקה ועל היכולת להעמיק באמצעותה בסוגיות מורכבות.

יתר על כן, חקיקה מטבעה אינה יכולה לגעת בכל התחומים הסבוכים, ובחירה בפעולה אחת מותירה בהכרח היבטים אחרים מחוץ לחוק. חוק המילואים, ככל שיהיה מקיף ומעמיק, מותיר סוגיות פתוחות שאותן יידרשו המערכות להסדיר בחקיקה נוספת או באמצעים אחרים. באופן הזה נותרים שיירים לא פתורים של בעיות במערך המילואים שברבות הזמן עלולים להתגבש יחד ל"משבר המילואים" הבא.

שנית, כמה מהמורכבויות של מערך המילואים קשורות בכפילות המובנית של אזרחים שהופכים לחיילים לפרקי זמן מוגבלים, ולמעשה מצויים באופן מתמיד בין העולמות. התוצאה היא שאנשי המילואים נחשבים מחד גיסא לחיילים משניים בצבא, ומאידך גיסא סובלים מאתגרים בסביבה האזרחית בהיותם בעלי זהות כפולה. אנומליות מטבען אינן נפתרות, אלא נותרות בעינן ולובשות צורה בהתאם למציאות המשתנה. לכן גם החקיקה, שבאמצעותה מנסים לגשר על הפערים בין העולמות, מתמודדת רק עם הבעיות שצפו בזמן החקיקה. הפער המובנה ייוותר על כנו ועלול לצוף על פני השטח באופנים שונים בהתאם לרוח הזמן.

לבסוף, יש לתת את הדעת לאופן שבו יישמו את החוק הגורמים השונים ב-10 השנים שחלפו מאז שנחקק. החוק מגדיר סמכויות פיקוח של המדינה על הנעשה במערך המילואים כדי להסדיר את הבעיות – בעיקר במישור הצבאי. עם זאת, על אף הצהרת הכוונות שבחוק, בכירי צה"ל אינם ששים להכפיף את עצמם למערכות המדינה ומצליחים לשמור על סטטוס קוו של "עסקים כרגיל" בניסיון לשמר היבטים מהמעמד האוטונומי של הצבא. 10 שנים לאחר חקיקת החוק צה"ל עדיין לא קבע את סדרי הכוחות ואת רמת הכשירות – כפי שנדרש לעשות. נראה כי גם הכנסת, המפקחת על התחום, לא הפעילה את מלוא סמכותה לאכיפת הסעיף הזה. באופן דומה, יישום החוק על ידי הגורמים האזרחיים הקשורים למערך המילואים תלוי במידת שיתוף הפעולה והאכיפה שמפעילות רשויות המדינה. לכן חקיקה, אוטופית ככל שתהיה, אינה יכולה להבטיח כי השינויים הרצויים ייעשו, וההיבט היישומי הוא שקובע בפועל את טיב החקיקה ואת מידת השפעתה.

חשיפת המגבלות אינה מבטלת את החידוש שבחקיקת חוק המילואים ואת העובדה שמדובר בהכרה פורמלית בשינויים שהתחוללו במערך המילואים. החקיקה הביאה להסדרה של סוגיות רבות שהופיעו במשבר המילואים, ונראה כי מערכת היחסים שבין צה"ל לחייליו וכיום גם ביניהם לבין המדינה הועלתה על מסלול חדש. המגבלות באות להסב את תשומת ליבם של העוסקים בסוגיות האלה בנוגע לצורך – שעודנו קיים – להמשיך לעסוק בבעיות של מערך המילואים ולהתאים את מודל המילואים למציאות המשתנה. הזנחה של המערך, מתוך מחשבה שהבעיות כבר טופלו, עלולה להוביל למשבר חדש במילואים.

הערות

1. מטבע הלשון הופיע לראשונה בדו"ח מבקר המדינה ל-1996 שבו בחנה המבקר מרים בן-פורת את בעיותיו של מערך המילואים שאותן הגדירה "משבר המוטיבציה למילואים". ראו גם: יגיל לוי, "שקיעתו של צבא המילואים", **מפנה** 53, אפריל 2007; יגיל לוי, "צבא המילואים שוקע", **צבא ואסטרטגיה** 3, גיליון 3, דצמבר 2011, עמודים 53-62, <https://bit.ly/2Jlei98>.
2. מידע מפורט יותר על הרקע לחקיקת החוק מצוי במקור הבא: יונת ריינספיר, **חוק שירות המילואים: על יחסי מדינה, צבא וחברה בישראל**, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, 2016.
3. בין החוקים שנחקקו בעבר בנוגע למילואים: תיקון לחוק חיילים משוחררים (החזרה לעבודה), התש"ט (1949), חוק תשלום קצבאות לחיילי מילואים ולבני משפחותיהם, התשס"ב (2002), חוק זכויות הסטודנט, התשס"ז (2007).
4. סעיף 1 לחוק שירות המילואים, התשס"ח (2008), פרק א, סעיף 1, <https://bit.ly/2K1xOwp>.
5. Amichai Cohen, Eyal Ben-Ari, "Legal Advisors in the Armed Forces: Military Lawyers in the Israeli Defense Forces as Mediators, Interpreters and Arbiters of Meaning during Operations", *Political and Military Sociology*, Vol. 42, 2014, pp. 125-148, <https://bit.ly/2LfFtUH>; Gerry R. Rubin, "United Kingdom Military Law: Autonomy, Civilianisation, Juridification", *Modern Law Review*, Vol. 65, Issue 1, 2002, pp. 36-57, <https://bit.ly/2zAtAaB>.
6. כהן ובן-ארי, **שם**.
7. סטיוארט כהן, "היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל", בתוך: מאג'ד אל-חאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון**, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה והוצאת פרדס, תשס"ג, עמודים 103-123, <https://bit.ly/2mdiFKd>; סטיוארט כהן, "לקראת כפיפות יתר של צה"ל? שינוי מערכות היחסים בין הדרג האזרחי לצבא בישראל", **מערכות** 403-404, 2005, עמודים 8-21, <https://bit.ly/2JkHE7q>.
8. יורם פרי, "יחסי חברה-צבא בישראל במשבר", **מגמות**, כרך לט, גיליון 4, 1999, עמודים 375-399, <https://bit.ly/2UjRfab>.
9. יורם פרי, **שם**; אורי בן-אליעזר, "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם ונארו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני", בתוך: מאג'ד אל-חאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **שם**, עמודים 29-76; סטיוארט כהן, "היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל", **שם**.
10. עדנה לומסקי-פדר ואיל בן-ארי "מ'עם במדים' ל'מדים שונים לעם' – ניהול שונות תרבותית וחברתית בישראל", בתוך: מאג'ד אל-חאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), **שם**, עמודים 255-285.
11. אורי בן-אליעזר, "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל", **שם**.
12. Baruch Kimmerling, "Patterns of Militarism in Israel", *European Journal of Sociology*, Vol. 34, Issue 2, November 1993, pp. 196-223, <https://bit.ly/2zE8V5k>.
13. Dan Horowitz and Baruch Kimmerling, "Some Social Implication of Military Service and the Reserves System in Israel", *European Journal of Sociology*, Vol. 15, Issue 2, 1974, pp. 262-276, <https://bit.ly/2LahNnL>.
14. יורם פרי, יחסי חברה-צבא בישראל, **שם**; סטיוארט כהן, "היחסים המשתנים בין החברה לצבא בישראל", **שם**, Gabriel Ben-Dor, Ami Pedahzur, Dafna Canetti-Nisim, E. Zaidise, A. Perliger, Shai Bermanis, "I versus We: Collective and Individual Factors of Reserve Service Motivation during War and Peace", *Armed Forces & Society*, Vol. 34, Issue 4, May 2007, pp. 565-592, <https://bit.ly/2mh7wbx>.
15. יצחק גרינברג, **"עם לוחם: הנחת היסוד למערך המילואים 1950-1949"**, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר-שבע, 2001.
16. יגיל לוי, **מצבא העם לצבא הפריפריות**, כרמל, ירושלים, 2007; יגיל לוי, "צה"ל בין סולידריות

לקונפליקט – 'צבא העם' נגד גיוס החובה", סדרת מאמרים לדיון, האוניברסיטה הפתוחה, 28, 2014, עמודים 1-18, <https://bit.ly/2NeMu8Q>

17. דב תמר, **האומה החמושה: עלייתה ושקיעתה של תופעת המילואים בישראל**, מודן, בן-שמן, 2010; **כל העם צבא? שירות המילואים בישראל**, המכון הישראלי לדמוקרטיה, ירושלים 2002, עמודים 9-32.

18. Dan Horowitz, "Strategic Limitations of a Nation in Arms", *Armed Forces & Society*, Vol. 13, Issue 2, January 1987, pp. 277-294, <https://bit.ly/2NPHgSa>